

УДК 37(091)(477.7)

Халамендик В.Д., Миколаївський державний університет

Соціально-економічні передумови становлення та розвитку педагогічної освіти Півдня України другої половини XIX – початку XX ст.

У статті проаналізовано і обґрунтовано соціально-економічні передумови й головні тенденції процесу становлення та розвитку педагогічної освіти Півдня України другої половини XIX – початку XX ст.

In this article there were argued and analyzed the social and economic conditions and tendencies of the process of the becoming and development of the pedagogical education in the southern Ukraine in the second half of the XIX th. century and in the beginning of the XX th. century.

Халамендик Володимир Данилович – завідувач кафедри педагогіки психолого-педагогічного факультету Миколаївського державного університету, кандидат педагогічних наук, доцент. Коло наукових інтересів – актуальні проблеми методики викладання природничо-математичних дисциплін, історія педагогіки, проблеми становлення педагогічної освіти в Україні. Керівник наукового центру “Вища освіта регіону” (2001 р.). Автор близько 30 науково-методичних публікацій.

Кожна історична епоха висуває свої погляди на виховання і навчання підростаючих поколінь. Тому проблеми становлення і розвитку освіти, зокрема педагогічної, конкретного історичного періоду займають вагомe місце в історико-педагогічному дослідженні, що завжди виступає як діалог минулого і сучасного, минулого і майбутнього.

Минуле тисячами ниток пов'язане із сучасним, а глибоке підгрунття нагромадженого попередніми поколіннями складає самосвідомість цього духовного фундаменту, до якого необхідно повертатися постійно [11, с. 77]. Адже на перетині діалогічних суджень попередників, сучасників і наступників у процесі аналізу історичних фактів виявляється все позитивне, що виправдало себе, “визначається сенс історико-педагогічної праці, її конструктивне спрямування в майбутнє” [2, с. 3].

Отже, нерозривний зв'язок історії з сьогоденням виступає необхідною умовою пізнання об'єктивної історичної реальності, в тому числі педагогічних явищ і процесів. Історичний підхід дає змогу впевнитися, що сучасний педагогічний навчальний заклад розвивається не на голому місці, не закреслює прогресивного минулого, а передбачає вивчення і творчий розвиток усього цінного з історії становлення і розвитку педагогічної освіти в Україні [3, с. 43].

У цьому аспекті особливий інтерес становить вивчення історії педагогічної освіти Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. Саме цей період характеризується глобальними перетвореннями, передусім соціально-економічного змісту, а також суспільно-політичними суперечностями в Україні, спричинених насамперед новою геополітичною ситуацією у Центральній та Східній Європі.

Серед українських земель, що у XIX столітті становили південно-західну частину Російської імперії, виділялося чотири великі регіони: Лівобережна Україна, Слобожанщина, Правобережна Україна та Південна (Степова) Україна.

На відміну від інших регіонів Південна (Степова) Україна не мала за собою глибоких традицій. Це була територія “Дикого поля”, яку до останньої чверті XVIII ст. заселяли лише татари і запорізькі козаки. Навіть після ліквідації Кримського ханства (1774) і Запорізької Січі (1775) Південна Україна ще довго продовжувала зберігати прикордонний характер: у середині XIX ст. кожний сьомий житель тут був військово-службовцем [5, с. 165-166].

Кримська війна 1853-1856 рр., наочно показавши гнилість і безсилля кріпосницької Росії, зумовила значне погіршення становища народних мас усієї держави, і зокрема України. Шукаючи порятунку від злиднів і голодної смерті, селяни йшли на південь України, де був значний попит на робочі руки [6, с. 155, 159].

Катерина II спеціальним маніфестом закликала колоністів з-за кордону селитися у степові райони ще в 1762 році. Таким чином, у Південній Україні з'явилися компактні поселення болгар, німців, греків, “волохів” (молдаван і румунів), італійців, вірмен і євреїв. Ще раніше сюди переселилися серби.

Степова Україна, офіційно іменована Новоросією, повинна була стати зоною великого соціального експерименту – впровадження цілком нового суспільного ладу. Окремим декретом від 1785 р. Катерина II оголосила, що південні степи не знатимуть кріпацтва: вони повинні були заселятися вільними селянами, відставними солдатами та ін. Але зі зростанням господарського значення цього регіону деякі поміщики почали спроваджувати кріпаків з північних губерній, в основному – з Лівобережної, Правобережної та Слобідської України, меншою мірою – з російських етнічних земель. Отже, зі всіх регіонів України південь був найстрокатішим в етнічному відношенні. Більшість (близько 70% наприкінці XVIII ст.) становили українці. Росіяни і “волохи” становили по 9% кожна група, вірмени і цигани – по 3-4%, решту – менше 1% – серби, поляки, татари, болгары, німці, грузини, євреї, угорці.

Іншою особливістю регіону була надзвичайна родючість чорноземних степів. Після ліквідації постійної загрози військових нападів з півдня стало можливим провадити у цих степах осіле землеробство і тваринництво. Завдяки близькості моря створювалась можливість ефективно і дешево пов'язати цей новий землеробський район з європейським ринком, потреби якого у збіжжі, вовні, тваринному жирі та інших сільськогосподарських продуктах стимулювали швидкий економічний розвиток Південної України. Це приваблювало величезні маси людей. Достатньо сказати, що тільки з 1800 по 1863 рік у південних степах осіло близько 2,6 млн. осіб (для порівняння: за утричі довший період XVII – XVIII ст. у південні степи переселилося близько 3,3 млн. осіб). Три південноукраїнські губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська –

мали найвищі показники приросту населення. Заснування і швидкий розквіт нових міст Миколаєва і Одеси сприяло значному збільшенню кількості жителів Півдня України [5, с. 168-169].

Протягом першої половини XIX ст. у сільському господарстві України панівною залишалася панщинно-кріпосницька система, яка була гальмом економічного розвитку країни. В середині XIX ст. гостро стало питання про реформування аграрних відносин. У Російській державі підготовка до селянської реформи тривала майже 5 років. Початок поклада промова царя Олександра II у Москві на прийомі проводирів московського дворянства. Загальне керівництво підготовкою реформи здійснював Таємний комітет, котрого перейменували у головний комітет у селянській справі.

Головні положення селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. та Загальному положенні про селян, звільнених з кріпосної залежності [7, с. 324, 337, 339].

На Півдні України, де гальмуючий вплив залишків феодалізму був менш відчутним, набув поширення американський спосіб переходу до капіталізму – поміщики створювали на базі своїх маєтків потужні агропромислові підприємства, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонаймній праці; заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу.

Для підвищення продуктивності господарств власники землі поступово переходили до грошової, підприємницької оренди або створювали економію, використовуючи найману працю. Це був шлях поступового становлення фермерських господарств.

Отже, темпи розвитку сільського господарства України залежали від того, наскільки швидко і в який спосіб буде ліквідовано залишки панщинного господарства.

Слід наголосити, що індустріальні відносини в сільському господарстві поширювалися в основному в південних губерніях: в Катеринославській, Херсонській, Таврійській, а також в Київській, Подільській і Волинській губерніях. (В інших губерніях переважала відробіткова система (Чернігівська), змішана система господарювання (Полтавська, Харківська). Саме в названих трьох південноукраїнських губерніях найбільш інтенсивно розвивалось торгове зернове господарство. За ними йшли правобережні губернії – Київська, Волинська, Подільська [7, с. 349].

Поряд з товарним землеробством поміщики розвивали й торгове тваринництво. Розводили дедалі більше коней, великої рогатої худоби, овець, зокрема тонкорунних. Найширше тонкорунне вівчарство розвивалось в Новоросії та Криму. Вовною забезпечувались місцеві та російські фабрики, вона великим транспортом надходила на Захід.

Один з найважливіших показників розкладу феодально-кріпосницької системи і формування індустріального суспільства у першій половині XIX ст. стає дальший розвиток промисловості. Настав початковий етап промислового перевороту. Промисловий переворот в Україні розпочався у харчовій промисловості. У цукровиробництві почали застосовувати машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парову техніку випарювання і згущення цукробурякового соку.

Технічний прогрес позначився і на гуральництві, в текстильному виробництві [7, с. 301].

Незважаючи на те, що у пореформені десятиріччя найважливіші галузі важкої індустрії розвивалися прискореними темпами, машинобудування, яке було її серцевиною, значно відставало. Порівняно швидко розвивалося сільськогосподарське машинобудування, що було викликано зростаючим попитом на сільськогосподарську техніку.

Зростаючі потреби в машинах інших галузей виробництва вимагали розвиток машинобудівної промисловості. Якщо на початку 60-х років в Україні існувало не більше 20 невеликих машинобудівних заводів, то в 1884 р. діяло 75 машинобудівних підприємств (без Таврійської губернії).

Протягом 80-х років сформувалися два райони українського машинобудування загальноімперського значення: Херсонсько-Катеринославський (8,5% загальноросійського виробництва) і Києво-Харківський (6,5%). Наприкінці XIX ст. в Катеринославській губернії 33 підприємства виробляли сільськогосподарські машини і знаряддя, в Таврійській губернії – 19, в Херсонській – 16.

В Україні вироблялось більше половини всіх сільськогосподарських машин, що виготовлялися на території Європейської Росії. Великим підприємством, котре випускало сільськогосподарські машини, був завод Грієвза в Бердянську. Як і підприємства Харкова, Білої Церкви, Києва, заводи Одеси і Єлизаветграда (Херсонська губе-

рнія) відігравали важливу роль у виробництві сільськогосподарських машин, а також апаратів для різних галузей промисловості. Достатньо сказати, що у 1876-1890 рр. вартість машин, випущених на підприємствах чотирьох південних губерній Російської імперії (Донецької, Катеринославської, Херсонської, Таврійської), зросла більше, ніж у 8 разів, а за наступні чотири роки – ще у 2,5 раза. Однак машини, виготовлені українськими підприємствами, за своєю вартістю і якістю поступалися іноземним. Мало вироблялося машин для самої промисловості, в тому числі для машинобудування.

У Катеринославській губернії поряд з заводами сільськогосподарського машинобудування було побудовано вагонобудівний завод у Нижньодніпровську. Першими машинобудівними заводами, що випускали спеціальні машини для гірничозаводської промисловості, були Краматорський, Горлівський і Катеринославський.

Поступово розгорталася морське суднобудування. Воно було представлено Херсонською і Миколаївською верфями – великими капіталістично організованими підприємствами. До кінця 70-х років вони будували дерев'яні парусні кораблі для Чорноморського флоту.

Про подальший розвиток українського суднобудування досить яскраво свідчить діяльність Миколаївського заводу “Наваль”. Заснований у 1895 році Бельгійським анонімним акціонерним товариством (з первісним капіталом близько 5 млн. крб., який через 2 роки збільшився вдвічі) завод “Наваль” до 1900 р. мав 2250 робітників. Загальний випуск продукції досяг 4200 тис. крб. Проте при повній завантаженості підприємства його річна продуктивність могла становити понад 8 млн. крб. за умови, що тут було зайнято 5 тис. робітників [7, с. 306, 310, 311].

Важливим фактором індустріалізації України другої половини XIX – початку XX ст. був найрозвиненіший на той час залізничний транспорт. Перша залізниця, яка з'єднувала центри Російської імперії з Україною, була побудована на землях Центральної та Східної України у 1865 р. Залізничне будівництво в Україні розгорнулося зразу після селянської реформи. У 1863 р. розпочалося спорудження першої залізничної лінії від Балти до Одеси протяжністю 196 верст. 1 вересня 1866 р. тут розпочався вже регулярний рух. У 1869 р. закінчено лінію Балта – Крюків (через Єлизаветград) з гілкою від станції Роздільна до Тирасполя.

У 1871-1880 рр. споруджено 2643 км залізничних колій, а за попереднє десятиріччя – 2191 км. На кінець 70-х років в Україні було створено цілу систему залізниць. Вони з'єднали між собою найбільші міста та промислові райони Донбасу, Кривий Ріг, Україну й різні райони Росії. Великими залізничними вузлами, окрім Харкова, Києва, Кременчука, стали й міста Півдня України – Катеринослав і Одеса [7, с. 306-307].

Соціально-економічні зміни в українській промисловості зумовили збільшення чисельності міського населення. Характерно, що якщо в 1811-1858 рр. міське населення всієї України зросло майже в 3 рази, то на Лівобережній Україні – в 2, на Правобережній – в 2,7, у Південній – в 64,5 раза. Інтенсивне збільшення чисельності міського населення у південноукраїнських губерніях – Катеринославській, Херсонській і Таврійській зумовлювалося як їхнім порівняно швидким економічним розвитком в умовах нерозвинутих феодално-кріпосницьких відносин, так і посиленою колонізацією [7, с. 308].

У 1897 році міські жителі України становили близько 13% загальної кількості населення. Кількість міст з населенням до 10 тис. чол. скоротилося майже вдвічі. Тут проживало лише 11,8% міського населення. При цьому подвоїлася кількість порівняно великих і середніх міст. На цей час в Україні було чотири великих міста: Одеса (403,4 тис. жителів), Київ (247,7 тис.), Харків (173,9 тис.), Катеринослав (112,8 тис.). У цих містах сконцентрувалося 35% міського населення. Від середини XIX ст. аж до кінця існування Російської імперії за чисельністю населення Одеса поступалася лише Москві і Петербургу, міцно закріпивши за собою статус третього найбільшого міста в імперії. І все ж, як і раніше, більше половини міських жителів України, як і раніше, проживали в невеликих містах з населенням до 50 тис. чол. у кожному.

Слід зазначити, що у зв'язку зі швидким промисловим розвитком значно збільшився приплив населення з Центральної Росії, насамперед у Донецько-Криворізький регіон. Внаслідок цього в деяких містах Катеринославської, Херсонської, Київської губерній помітно переважало російське населення. Якщо в цілому наприкінці XIX ст. частка росіян серед населення України становила 12% (це були переважно робітники-гірники, металурги та адміністративні службовці), то в Миколаєві росіян було 66,3%, українців – 7,5%, у Харкові – відповідно 62,8 і 26, в Одесі

– 47,4 і 9,2, в Києві – 54,5 і 21% і т.д. У Донбасі приблизно 70% робітників були вихідцями з великоросійських губерній [7, с. 315].

Отже, означений період: друга половина XIX – початок XX ст. характеризується вагомим соціально-економічним розвитком України в цілому і південному її регіоні зокрема. В цей період відбулося територіальне роз'єднання українських земель, завершилося формування української нації, ускладнилася соціальна структура та політизувалося суспільне життя. Всі ці явища та процеси не могли не залишити помітний слід на розвиткові культурної сфери. Поява альтернативних центрів влади (земств), гласність, правовий захист прав людини тощо суттєво змінили атмосферу в суспільстві, створили передумови для переходу до цивілізованих форм співжиття.

Позитивним зрушенням у культурній сфері сприяли і модернізація економіки та завершення промислового перевороту, які зміцнили матеріальну базу культури, стимулювали розвиток освіти та науки [8, с. 273-274].

60-ті роки ознаменувались і освітньою реформою. Реформування загальноосвітньої школи завершилось (1864) виходом двох основних документів: Статуту гімназій та прогімназій, яким запроваджувались класичні та реальні гімназії, відкриті для всіх станів, і Положення про початкові народні училища. За положенням училища передавалися до відання губернських і повітових училищних рад. Певні права щодо їх керівництва отримували земства, запроваджені в 1865 р. у Полтавській, Харківській, Херсонській і Чернігівській губерніях, у 1866 р. – у Катеринославській і Таврійській. Земства зробили вагомий внесок у розбудову початкової школи [2, с. 25; 1, с. 138].

Саме завдяки їх активній діяльності почав розгортатися рух за відкриття нових неповних середніх і середніх загальноосвітніх шкіл, поліпшення їх роботи. Кожного року земства збільшують асигнування на школу і вже з 1871 по 1895 рр., наприклад, земські асигнування збільшились більш як у 6 разів. А Херсонське губернське земство взяло на себе третину всіх шкільних витрат.

Наприкінці XIX ст. в Україні налічувалось вже 16 798 початкових шкіл. Зокрема, міністерських – 5495, земських – 3179, церковнопарафіяльних – 8061, інших відомств – 14, недільних – 49. Незважаючи на те, що кількість початкових шкіл порівняно з 1856 р. зросла в 12 разів, все ж задо-

вольнити потреби народу в освіті вони не могли [1, с. 140; 4, с. 102. Сотні населених пунктів України не мали взагалі ніякої школи. І навіть там, де початкові школи були, тисячам дітей, відмовляли у прийомі через відсутність місць. Це було характерним і для Півдня України. Так, у Херсонській губернії у 1896 році відмовлено 31% дітей від загальної кількості бажаючих учитися [1, с. 141]. В цілому в Україні поза школою залишилося понад 70% дітей. Через це відсоток грамотних в українському суспільстві був на рубежі віків ще досить низьким – у різних губерніях України він коливався від 15,5 до 27,9% (рівень грамотності в Російській імперії в цілому становив 21%) [8, с. 175].

Наступною ланкою, створеною реформою 1869 р. системи освіти, були гімназії, які давали середню освіту. Вони поділялися на класичні та реальні. В класичних гімназіях перевага надавалася гуманітарним предметам, особливо грецькій і латинській мовам. В реальних гімназіях вивчалися насамперед предмети природничого циклу. Закінчення класичної гімназії давало право вступу без іспитів до університету, а реальної – лише до вищих технічних навчальних закладів. Внаслідок нової реорганізації, яка відбулася на початку 70-х років, класичні гімназії залишалися, а реальні гімназії стали училищами [8, с. 275].

На Півдні України в кінці XIX – на початку XX ст. гімназійна освіта розвивалася успішно. Так, у м. Миколаєві, крім чоловічої Олександрівської гімназії, працювали: приватна чоловіча гімназія І.І. Березовського, приватна чоловіча гімназія Г.І.Веровського, приватна жіноча гімназія С.Г.Зинов'євої, приватна жіноча гімназія Куц, приватна жіноча прогімназія Р.С.Раїнович, Миколаївська перша Маріїнська жіноча гімназія, Миколаївська друга жіноча гімназія. У різні часи гімназії працювали в Очакові, Первомайську, Вознесенську та інших містах.

Багато робили для усіх середніх навчальних закладів міська дума, повітове земство, благодійні товариства та й самі батьки учнів, а для I і II жіночих гімназій – і попечительські ради. Так, почесним попечителем Миколаївської Маріїнської жіночої гімназії № 1 був віце-адмірал Мязговський Олександр Іванович.

Наприкінці XIX ст. в Україні діяло 129 гімназій, 19 реальних та 17 комерційних училищ [10, с. 22].

Модернізація промисловості України в другій половині XIX ст. вимагала кваліфікованих

кадрів і для промисловості, транспорту, сільського господарства, торгівлі, установ культури. Їх підготовка потребувала розширення і поліпшення системи освіти. Вища ж освіта розвивалася повільнішими темпами і нерівномірно. Царський уряд, який вбачав в університетах та інститутах осередки “крамоли”, лише під тиском прогресивних сил суспільства змушений був відкривати вузи, збільшувати кількість студентства [1, с. 325].

1 травня 1865 р. з ініціативи М.І. Пирогова, тодішнього попечителя Одеського навчального округу, на базі Ришельєвського ліцею, що функціонував в Одесі з 1817 року, було засновано Новоросійський університет. Він мав свою передісторію. В кінці 20-х років XIX ст. при Ришельєвському ліцеї було відкрито педагогічне відділення з кафедрою педагогіки з метою підготовки викладацьких кадрів для повітових і комерційних шкіл. Крім цього, у 1837 р. при ліцеї відкривається інститут східних мов і фізико-математичне відділення, а з 1834 року – камеральне відділення з кафедрами природничих і економічних наук.

Університет відкрився у складі трьох факультетів: історико-філологічного з трьома відділеннями (класичної, російсько-слов'янської філології та історичних наук), фізико-математичного у складі відділів: фізико-математичних, природничих наук, технічних наук з агрономією та юридичного факультету. Заняття в університеті розпочались з вересня 1865 р. Передбачалося, що в Новоросійському університеті здобуватиме вищу освіту молодь південних губерній України, Кавказу, а також слов'янських народів балканських країн.

З 1865 р. Новоросійський університет стає центром вищої освіти Півдня України. З ним пов'язана діяльність багатьох видатних учених і педагогів: біолога І.І. Мечникова (ім'я Іллі Мечникова присвоєно університету в 1945 р.), фізіолога І.М. Сеченова, математиків О.М. Ляпунова, М.Г. Чеботарьова, фізіолога В.І. Григоровича, фізика М.О. Умова, істориків Є.М. Щепкіна, Ф.І. Успенського та ін. Серед вихованців університету були такі вчені й організатори науки, як М.Ф. Гамалія, Д.К. Заболотний, О.О. Богомолець, Лев Писаржевський та ін.

Значна кількість випускників Новоросійського університету направлялась учителями в школи [2, с. 26, 30; 1, с. 158-159; 9, с. 115-116].

Потреби соціально-економічного розвитку країни визначили специфіку формування системи підготовки вчителя для початкових і вищих

початкових шкіл через учительські інститути, основою якої стали Феодосіївський (1872 р.) та Глухівський (1874 р.) інститути.

Тенденцією часу стало відкриття освітніх закладів, серед яких були церковно-парафіяльні, земські, сільські, заводські, залізничні школи, повітові міські училища, вищі початкові училища (новий тип народних шкіл з 4-річним терміном навчання, які почали функціонувати в країні за законом від 25 червня 1912 року); утворилася також досить розгалужена мережа Вищих жіночих курсів, життєдіяльність яких забезпечувалась за рахунок оплати навчання слухачами (в середньому вона становила до 150 крб. на рік) [2, с. 30-31].

На Півдні України широко була розвинена мережа парафіяльних шкіл. Тільки в місті Миколаєві на рубежі XIX-XX ст. їх було 11.

Почали розвиватися міські початкові училища. На 1915 рік у м. Миколаєві їх було 28. Крім училищ, розташованих безпосередньо в межах міста Миколаєва, існували і працювали міські початкові училища на хуторах Мешково-Погорілово, Широка Балка.

Архівні дані свідчать про те, що на 1 січня 1913 року в Херсонській губернії нараховувалось 2283 початкові школи, з них: 1835 – в селах; 448 – в містах, у яких навчалось 167646 учнів, в т.ч. хлопчиків – 109080 і дівчаток – 58566 [13, 14].

Помітне збільшення кількості початкових шкіл (за 1897-1911 рр. їх зросло з 13570 до 18719) певною мірою сприяло підвищенню рівня грамотності населення України та її Південного регіону зокрема. В цілому ж стан освіти в Україні залишався бути ганебно низьким. На 1 січня 1915 року 54,3% дітей 8-11 років перебували поза школою. Ще нижчий був процент охоплення школами дівчаток. Неповні середні, середні й вищі навчальні заклади залишалися розрахованими на обмежені верстви населення, хоча юридично всі навчальні заклади (гімназії, реальні, комерційні училища та ін.) вважались відкритими для представників будь-якого соціального прошарку, але, оскільки за навчання було встановлено високу плату, фактично у вузах навчалися лише діти заможних батьків.

Серйозним недоліком народної освіти була нестача педагогічних кадрів, особливо для міських шкіл і вищих початкових училищ з 4-х річним терміном навчання. Абсолютна більшість викладачів не мали вищої освіти. Так, з 3327 учителів Київської губернії в 1917 році з вищою

освітою було всього 6 чоловік (0,18%). На території всієї України цей показник був ще нижчий – 0,12%. Такий стан освітнього рівня педагогічних кадрів зумовлювався тим, що у більшості великих міст і губернських центрів не було жодного вищого навчального закладу. І тільки в чотирьох великих містах: Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі функціонували такі заклади. Ось чому після довгочасних і малоуспішних спроб міської думи та громадськості міста Миколаєва пощастило наполягти на відкритті учительського інституту. Тимчасово виконуючий обов'язки міністра освіти Росії барон Таубе постановою від 18 липня 1913 року за № 30043 дозволив відкрити учительський інститут з училищем при ньому для підготовки викладачів міських училищ і прогімназій [10, с. 144-145].

Міське училище з чотирирічним терміном навчання призначалось для проходження практики студентами.

Офіційне відкриття учительського інституту в м. Миколаєві відбулося 27 жовтня 1913 року, в неділю о 13-й годині. Ця визначна подія в житті міста знайшла своє відображення на шпальтах місцевих газет, зокрема “Николаевской газеты”.

В залі інституту, яка була святково прикрашена державними прапорами, квітами та гірляндами, були присутні: заступник міського градоначальника генерал-майор Ульянов, окружний інспектор Виноградов, голова училищної комісії О. Грачов, директори середніх навчальних закладів Некрасов, Вірен, Добрицьків, Кровопусков, інспектор народних училищ Чайкін, представники військового і морського відомств, викладачі, вчителі, студенти та учні.

Першому слово було надано священику М. Малявинському, після чого протоієрей О. Курлов разом з іншими представниками духовенства відслужив молебень, по закінченні якого приміщення інституту були освячені святою водою. Потім відбулося урочисте засідання, на початку якого щойно призначений директор інституту Петро Миколайович Жданов привітав усіх присутніх з відкриттям учительського інституту, проголосив здравницю імператору. Під “ура” усіх присутніх військовий оркестр виконав державний гімн. Ще тричі виконувався державний гімн оркестром після того, як П.М. Жданов зачитав текст всепідданої телеграми.

Після поздоровлень присутніх високих гостей директор інституту М.П. Жданов виступив із доповіддю, в якій були такі слова:

“...Благоговійне почуття до свого государя повинен виховувати в собі кожний, хто готується стати педагогом, щоб впровадити це почуття в душу наступних поколінь як основу їх плідної спадкоємної історичної діяльності”.

Газети “Николаевская газета”, “Одесские новости”, “Киевская мысль” та інші надалі регулярно інформували мешканців України і м. Миколаєва про діяльність учительського інституту.

Учительський інститут і міське училище при ньому з квартирою директора розмішувались з 20 вересня 1913 року в найнятому помешканні по вулиці Никольська, 12 (сучасна вулиця Никольська, 24) в будинку купця В.Ю. Берга з оплатою 5500 крб. в рік за контрактом, укладеному на 3 роки і затвердженому попечителем Одеського навчального округу.

На той час двоповерховий кам'яний особняк мав 15 кімнат, з яких 9 знаходились на першому поверсі і 6 на другому. Відповідно до контракту протягом літнього будівельного сезону 1914 року зроблено двоповерхову добудову на всю ширину будинку з площею 52 кв. сажня. Передбачалось в цій добудові на першому поверсі роз-

М.М.Т.В. 18.08.1913. 3

Министерство
Народнаго Просвѣщенія

ПОПЕЧИТЕЛЬ
ОДЕССКАГО УЧЕБНАГО
ОКРУГА.
КАНЦЕЛЯРІЯ.
Столъ 2
2 августа 1913 г.
№ 33432

ОДЕСА.

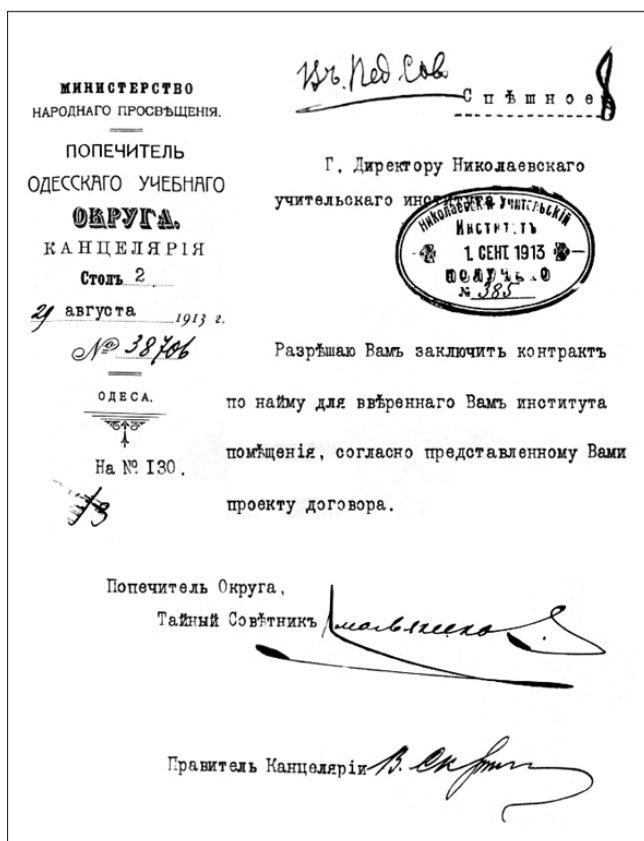
Г. Директору Николаевскаго
учительскаго института

Въ виду послѣдовавшаго 30 июня сего года ВЫСОЧАЙШАГО утвержденія Государственной росписи доходовъ и расходовъ на 1913 годъ Г.Временно Управляющій Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія Товарищъ Министра Баронъ Таубе предложеномъ отъ 18 июня сего года въ г. Николаевѣ учительскій институтъ съ городскимъ при немъ училищемъ. Сообщая объ этомъ, прошу Васъ принятъ надлежащія мѣры къ подысканію и оборудованію соответствующаго помѣщенія для названнаго института и къ своевременному открытію въ немъ занятій.

Къ этому считаю необходимымъ присовокуп. что суммы, причитающіяся на содержаніе и оборудованіе означеннаго учительскаго института городскимъ при немъ училищемъ, назначены къ отпуску въ видѣ учебно-окружнаго начальства по расходному расписанію на текуцій 1913 годъ. По полученіи же суммъ, таковыя будутъ переведены въ Ваше распоряженіе.

Попечитель Округа.
Тайный Советникъ *А.И.Смирновъ*

Главный Канцелярій *А.И.Смирновъ*

містити 2 класи міського училища, а на другому – актову залу.

Проте через важкі умови, пов'язані з воєнними подіями і відсутністю у зв'язку з цим вільних робочих рук, ця добудова до кінця звітного 1914 року не була дороблена, і фактично інститут в цей період нею не користувався. Під класи були виділені кімнати з найбільшою площею (11,6; 11,7 кв. сажня), в яких могли розміститися від 25 до 30 чоловік [14; 15].

Правила прийому і навчальна програма в Миколаївському учительському інституті були в основному такими ж, як і в діючих, зокрема у Феодосіївському. До інституту приймалися особи чоловічої статі у віці від 16 до 25 років. Могли вступати і старші, але за особливою постановою педагогічної ради.

Вступити до інституту можливо було тільки на початку навчального року і не інакше як до першого класу. При цьому, крім метричного свідоцтва, свідоцтва про освіту в обсязі учительської семінарії, короткої біографії, необхідно було подати свідоцтво про поведінку: для вступників з учительських посад – від інспектора народних училищ, а від тих, які не працювали учителями, – від місцевих влад.

Першого разу всього було подано 174 заявки, з яких до екзамену було допущено 98 осіб. Із

них були прийняті 24 казенні стипендіати і 5 – за власні кошти, з оплатою за навчання 40 крб. за рік. Щорічно визначався контингент прийому до інституту в 25-30 чол., хоча через ряд обставин могли бути і відхилення від цієї кількості. Наприклад, як свідчать архівні дані, на початку 1914-1915 н.р. з 88 поданих заяв до випробовувань були допущені лише 52 особи, з яких склали іспити лише 16 чоловік, дві особи – вихованці за свій кошт. З числа зарахованих 12 мали звання народного учителя.

Така незначна кількість зарахованих в цьому навчальному році пояснюється призовом більшості народних учителів на дійсну військову службу, оскільки всі найбільш сильні та фізично здорові по мобілізації були взяті до війська, а складати екзамени приїхали або кволі та нездорові, які звільнені від військової служби і за цих же обставин забракованих лікарем інституту, або занадто молоді – недостатньо підготовлені особи.

Щодо безкоштовного міського училища, то тут спочатку було створено два відділення: одне – відповідало третьому класу міського шестикласного училища, друге – четвертому класу. Всього сюди було зараховано 22 учні [12, с. 129-131].

На 1 січня 1915 року в учительському інституті в двох класах навчалося 40 вихованців, з них: у 1-му – 18, у 2-му – 24.

За соціальним станом вихованці інституту розподілилися так:

- синів дворян і чиновників – 2;
- синів почесних громадян і купців – 2;
- синів міщан – 9;
- козаків – 3;
- селян – 24.

Переважна кількість вихідців із селян пояснюється тим, що контингент вихованців інституту в більшості складався з колишніх народних учителів, а такими в сільських школах були головним чином найбільш здібні молоді люди із селянських сімей. Друге місце за соціальним станом займають діти міщан, оскільки після народних учителів найбільший контингент вихованців давали учні міських училищ, у яких навчалися переважна кількість дітей міщан.

Інститут існував за рахунок коштів, виділених Міністерством народної освіти, а також асигнувань, які поступали від міської думи. Так, в 1914 році на утримання інституту з Державної

скарбниці отримано 27043 крб. 74 коп., з яких витрачено:

- на утримання персонального складу – 9354 крб. 76 коп.;
- на стипендії вихованців – 6838 крб. 96 коп.;
- на навчальні посібники – 346 крб. 49 коп.;
- на канцелярські та господарчі витрати – 7783 крб. 38 коп.;
- витрати за рахунок асигнувань попереднього року:
- на навчальні посібники 1742 крб. 59 коп.;
- на господарчі витрати 979 крб.;
- всього – 27043 крб. 74 коп. [15; 16].

Інституту також надавалась допомога з боку міської думи. Наприклад, в 1915 році було виділено думських коштів на суму 2157,5 крб., з яких 157,5 крб. витрачено на постачання водою.

Вартість навчання одного студента протягом 1914 року дорівнювала 384,86 крб. На підставі розпорядження Міністерства народної освіти (за пропозицією Попечителя Одеського навчального округу від 15 січня і 12 листопада 1914 року за № 1273/337 і № 41231/10789 плата із студентів інституту, що навчалися за свій кошт, не збиралася.

За короткий час (протягом 1914 р.) інститутом придбано достатню кількість посібників, приладів, наочності. Вже 1 січня 1915 року у фундаментальній бібліотеці інституту нараховувалося 373 брошури і книг з різними назвами, томів – 809 на суму 1244,95 крб.; відповідно в учнівській бібліотеці – 394 і 713 на суму 627,05 крб., з яких у 1914 році придбано для фундаментальної бібліотеки (назв – 281; томів – 663) на суму 961,35 крб. і для учнівської бібліотеки (назв – 323; томів – 473) на суму 281,26 крб. Звичайно, як наголошується у звіті “Про стан Миколаївського учительського інституту за 1914 рік”, для того щоб поставити діяльність бібліотек інституту на належну висоту, необхідно ще багато коштів і часу. “Однак добрий і потрібний почин цієї складної справи було покладено саме в 1914 році”.

Гуртожитку при інституті не було – вихованці мешкали на приватних квартирах по два-три чоловіка в одного господаря.

Першим директором інституту (до 1922 року) був Петро Миколайович Жданов, колезький асесор, нагороджений орденом Св. Станіслава II ступеня, до цього колишній директор Іркутського учительського інституту. П.М. Жданов викладав педагогіку.

Першим викладачем історії і географії, з покладеними на нього обов'язками викладати й російську мову та літературу протягом 1913-1914 навчального року, був Андрій Михайлович Малінін, 1884 року народження, переведений з 16 червня 1913 року на цю посаду з Староросійського Олексіївського реального училища за пропозицією Попечителя Одеського навчального округу (№ 38244 від 07.09.1913 року).

Математику викладали: Сергій Федорович Афанасьєв (вибув в 1914 році) і Олександр Миколайович Гвоздев, 1889 року народження. Він закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету з дипломом I ступеня (д. № 24525 від 14.06.1913 року).

Микола Олександрович Васильєв, 1882 року народження, викладав фізику і природознавство. Закінчив в 1907 році фізико-математичний факультет Новоросійського університету з дипломом I ступеня.

Креслення і малювання вів в інституті відомий миколаївський живописець Володимир Олексійович Мурзанов, 1872 року народження, нагороджений орденами: Св. Анни III ступеня, Св. Станіслава III ступеня; закінчив повний курс наук Академії Художеств зі званням класного художника III ступеня, був слухачем заснованих при цій академії педагогічних курсів, після закінчення яких 7 квітня 1897 року отримав друге свідоцтво, яке давало право на викладання в навчальних закладах малювання і чистописання. В.О. Мурзанов завідував місцевим художнім музеєм ім. В.В. Верещагіна. Одночасно він працював викладачем і в першій чоловічій гімназії.

Викладачем музичного мистецтва та співів був Олександр Михайлович Погодаєв, гімнастики – підпоручик Людовик Казимирович Паєвський. Він відповідав також і за фізичне виховання учнів початкових училищ. Проте Л.К. Паєвський перебував на цих посадах відносно недовго: призваний до діючої армії, він загинув в бою на німецькому фронті 5 жовтня 1915 року. Похований у Миколаєві.

Законовчителем як в інституті, так і в училищі при ньому був священник Адміралтейського собору Михайло Федорович Малявинський. Він закінчив повний курс наук по другому розряду в Петроградській духовній семінарії.

Лікарем інституту та викладачем гігієни був Г.Є. Кровопусков.

З 1914-1915 н.р. на посаду викладача російської мови й літератури призначено Місірківа

давалася робота на літні канікули, після яких він міг складати цей екзамен. Якщо отримана незадовільна оцінка на екзамені з предмета, за який вихованець не мав річної незадовільної оцінки, рішенням педагогічної ради він допускався до переекзаменування після літніх канікул. У цьому журналі записувалися також зауваження класного наставника про поведінку, його інтереси, здібності, участь у суспільно-корисній праці тощо.

Навчання й виховання в інституті здійснювалося в дусі відданості релігії і монархії, але, як свідчать архівні документи, слід відзначити, що формування почуття патріотизму і любові до

праці займали вагоме місце в діяльності співробітників інституту. Так, у зв'язку з тим, що через воєнні події помітно відчувалася відсутність чоловічих робочих рук, педагогічною радою інституту було прийнято рішення про дострокове завершення 1914-1915 н.р. з метою участі вихованців у весняно-польових роботах.

Багато вихованців працювали на потреби війни в майстернях заводів і на верфі. Разом з учнями міського училища при інституті на зібрані кошти допомагали сім'ям загиблих на німецькому фронті, допомагали також у вільний від занять час у госпіталі пораненим. В 1915 році 14 студентів 3-го класу звернулися до Ради

Воспитанный I класса Николаевского Учительского Института *Антонович Василий*, родился 3 *сентября* 1893 года, происхождения *бурлацкая* происходит из *сипуи 1. Благородный, Васильевск.* образование получил в *Благод. н.д. курсов* и, имеет звание учителя *мат. грим.*, принят в число воспитанников I класса Института 1 *окт.* 1913 года, оставался по два года в *класс* в этом классе *I* год.

В течение 19 *13/14* учебного года оказал следующие успехи в занятиях:

Четверти учебного года	Предметы													Число прогулов	Число осад										
	Поведен.	Литератур.	Приказан.	Знание Русск. яз. в слов.	История	Арифметика	Алгебра	Геометрия	Тригонометрия	История	География	Физика	Химия			Математика	Ботаника	Зоология	Физическая география	Иконография	Рисование	Черчение	Методика письма	Гимнастика	Школа
1-я																									
2-я	5	5	5	5	3	5	5	5	4	4	4	3							5	5	5	5	4		
3-я	5	5	5	5	3	5	4	5	4	5	4	5	5						5	5	4	4	3		1
4-я	5	5	5	5	4	5	4	5	3	4	4	5	5						5	5	5	5	4		
Годовой балль	5	5	5	5	3	5	4	5	4	4	4	5	4						5	5	5	5	4		
Испытание по плану	Письм.				4			3	4			5													
	Уст.				5	5	4	5	4	4	5	4	5	5								5	5	4	
	Вс.				5	4	4	4	4	4	5	4	5	5								5	5	4	
Испытание по плану	Письм.																								
	Уст.																								
	Вс.																								
Окончат. балль	5	4	4	4	4	4	4	4	4	5	4	5	5					5	5	5	5	4			
Определение Педагогического Совета	<i>Воспускается переводится</i>																								
Год, месяц и число	Замечания классного наставника о поведении, характере и направлении воспитанника																								
1913 г. сентябрь 21	Во время первых каникул 1913/1914 учебного года ни во время предсудебных занятий не было, никаких обязанностей и занятий не выполнял. Работоспособность, логичность, выдержку держит в занятиях. Благодарен.																								
1914 г. август 7	За отсутствие на I сем. устно сдано занятии классом наставником ни во время предсудебных занятий не было. Августовский																								
Июль 13	Ни во время предсудебных занятий не было во время I сем. отсутств. Августовский.																								

інституту з проханням про дострокове складання іспитів з метою вступу до військового училища. Це прохання було задоволено [14; 15].

Перший інститутський випуск 22 учителів набору 1913 року відбувся в 1916 році. А восени 1917 року відповідно до положення (штати учительських інститутів) від 14 червня 1917 р., виданого Тимчасовим Урядом, інститут було суттєво реформовано, внаслідок чого його курс був розподілений на три відділи: фізико-математичний, природничо-географічний та словесно-історичний. Згідно з новим навчальним планом, розробкою якого на підставі зазначеного положення займався з'їзд викладачів учительських інститутів, що відбувся влітку 1917 р. в Ленінграді, низка дисциплін (загальний курс педагогіки, логіка, психологія загальна та дитяча, вступ до мовознавства та ін.) були загальними для всіх відділів. Крім цього, навчальні плани кожного відділу містили також загальноосвітні та спеціальні дисципліни. У зв'язку з цим контингент викладачів збільшився до 20. А вже на кожному відділі за планом набору передбачалося приймати по 25 осіб. Враховуючи 3-річний термін навчання, загальна кількість студентів могла бути доведеною до 225 чол. проти 75 чол. за положенням 1872 р.

Проте працювати за цими новими планами інституту практично не довелося. Револьюційні події в країні та місті не могли не відбитися на стані інституту та його роботі. Зміна влад у місті мала своїм наслідком перехід інституту до відомства кожної з них, що призводило до значних збоїв в організації та проведенні занять [17, с. 7-14].

Отже, незважаючи на те, що вища освіта в Російській імперії залишалась елітарною і не була спроможна задовольнити соціальні потреби суспільства, все ж її корінні питання по-новому намагались розв'язувати передові діячі другої половини XIX – початку XX ст. в умовах вагомих соціально-економічних перетворень як всієї держави, так і Півдня України зокрема.

Дуже гостро було поставлене прогресивну вимогу безстановості вищої освіти, здобуто певних досягнень щодо надання права на вищу освіту жінкам, розгорнуто діяльність на подальшу підготовку учителів.

У 1909-1913 рр. заснуються педагогічні навчальні заклади. Крім Київського (1909 р.) та Вінницького (1912 р.), учительські інститути почали функціонувати й у південному регіоні України: Катеринославський (1910 р.) і Миколаївський (1913 р.) інститути.

Література

1. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.): Нариси / Редколегія: М.Д. Ярмаченко (відп. редактор), Н.П. Каленіченко, С.У. Гончаренко та ін. – К.: Рад. шк., 1991. – 381 с.
2. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.): Монографія. – К.: ІЗМН, 1998. – 328 с.
3. Дем'яненко Н.М. Третя парадигма (Актуалізація історичного досвіду становлення вищої педагогічної освіти та загальнопедагогічної підготовки вчителя XIX – першої чверті XX ст. в сучасних умовах) // Вища освіта України. – 2001. – № 1. – С. 42-53.
4. Халамендик В.Д. До питання становлення та розвитку початкової освіти на Півдні України в XIX – на початку XX ст. // Науковий вісник МДПУ. Випуск 4. – Миколаїв: МДПУ, 2001. – С. 99-104.
5. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. 2-ге вид., зі змінами. – Львів: Світ, 1998. – 488 с.
6. Лановик Б.Д., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Історія України: Навчальний посібник / За ред. Б.Д. Лановика. – 3-тє вид., випр. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – (Вища освіта XXI ст.). – 574 с.
7. Лановик Б.Д., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. – 4-тє вид., випр. і доп. – К.: Вікар, 2001. – (Вища освіта XXI ст.). – 477 с.
8. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 656 с.
9. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України: Підручник. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
10. Освіта на Миколаївщині у XIX – XX століттях / Керівник авт. кол. І. Павлик. – Миколаїв: УДМТУ, 1997. – 176 с.
11. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навч. посіб. – К.: Вища шк.; Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543 с.
12. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Учителський інститут // Очерки исторической культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). – Николаев: Тетра, 2000. – С. 129-131.
13. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф. 115, оп. 1, спр. 43, арк. 21.
14. ДАМО ф.115, оп.1, спр. 32, арк. 3.
15. ДАМО ф.115, оп.1, спр. 43, арк. 46.
16. ДАМО ф.115, оп.1, спр. 32, арк. 8.
17. Мі сірків Л.П. Короткий нарис з історії Миколаївського ІНО // Записки Миколаївського інституту народної освіти (1926-1927 рр.). – Миколаїв: МІНО, 1927. – С. 7-14.

Надійшла до редколегії 00.00.2002 р.